

О.Д.Бойко*

БІЙ ПІД КРУТАМИ: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ

У статті йдеться про відтворення в історичній літературі й публіцистиці події, котра набула в історії України символічного значення. Простежено, як і чому навколо неї утворилося багато неправдивих свідчень і трактувань. Подано сучасну оцінку бою під Крутами в контексті Української революції (1917–1921 рр.).

Цього року виповнилася 90-та річниця Крутянського бою – події, яка набула для українського народу символічного значення. Крути стали легендою, символом героїзму та жертвності молодого покоління в боротьбі за незалежну Україну.

«...Народ, творячи з якоїсь події легенду – а Крути, без сумніву, є й будуть однією з найвеличніших легенд нашої нації, – знає, що він робить. Народна мудрість і національний геній – ця найвища земна справедливість, – творячи свої легенди і міфи, цебто підносячи дану історичну подію до височини надісториччя, ніколи – щодо вибору тієї події – не помиляються. Не помилилися вони й у випадку Крут»¹, – так у 1941 р. писав видатний український поет, колишній старшина армії УНР Є.Маланюк.

Бій під Крутами був епізодом збройного конфлікту між Українською Народною Республікою та радянською Росією. Він відбувся 29 січня 1918 р. біля залізничної станції Крути, між Бахмачем і Ніжином під час наступу на Київ більшовицьких військ. Бойові дії велися, головним чином, вздовж залізничних колій. Боем керував сотник армії УНР А.Гончаренко. В ньому взяли участь чотири сотні з 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького (не менше 400 юнкерів), 1-ша сотня Студентського куреня ім. Січових стрільців (116–130 вояків) та 20 старшин. На озброєнні вони мали 16 кулеметів і саморобний бронепоезд – гармату на залізничній платформі. Їм протистояв 4–6-тисячний загін революційних військ більшовицької Росії, котрий складався з червоногвардійців, солдат-росіян та балтійських матросів у супроводі артилерії й бронепоезда. Обидві сторони зазнали значних втрат. Українці відступили до ешелону, що стояв у кількох кілометрах від станції. Під час відступу одна чота (взвод) студентської сотні потрапила в полон, 27 студентів і гімназистів були розстріляні. Втрати українського війська становили 250–300 бійців та 10 старшин (убитих, поранених, полонених, пропалих безвісти)². Так можна описати бій нині сухою мовою фактів.

Здається, у модерній українській історії нема події, більш міфологізованої, ніж Крутянська. Достовірних відомостей про фактичну сторону бою було та є надзвичайно мало. Дізнавалися про нього в основному із спогадів. Не існувало чи принаймні досі не виявлено жодних офіційних політичних або військових документів про чисельність військ, озброєння, командування, втрати й т. ін. У статті автор поставив за мету показати основні тенденції у висвітленні Крутянської події в історичній літературі та публіцистиці, з'ясувати, чому навколо неї нагромадилося так багато необ'єктивних оцінок, фактичних неточностей, неправдивих свідчень.

Про подробиці бою під Крутами українське суспільство дізналося лише, коли Центральна Рада повернулася 9 березня 1918 р. до Києва. Трагічна загибель молоді одразу стала аргументом у політичній боротьбі, яка точилася в середо-

* Бойко Олена Дмитрівна – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАНУ.

вищі українського руху. Тому від початку все, пов'язане з подією під Крутами, постало перед широким загалом у кривому дзеркалі тогочасної української політики. Незадоволені діями Центральної Ради, її опоненти в особі хліборобів-демократів (Українська хліборобсько-демократична партія), есефів (Українська партія соціалістів-федералістів), частково еседеків (Українська соціал-демократична робітничка партія) поклали на неї відповідальність за загибель молоді.

У статтях, що з'явилися в газетах, йшлося не лише про політичні прорахунки керівництва, котрі, дійсно, призвели до поразки УНР у війні з більшовицькою Росією. Звинувачення будувалися на тому, що покинута власним народом і армією Центральна Рада вирішила «захиститись від добре озброєної більшовицької армії кількома сотнями шкільної молоді», яких нашвидкуруч, без жодної військової підготовки кинула під Крути³. В числі винних згадували М.Грушевського й С.Петлюру. Брак достовірної інформації спричинився до появи неправдивих перекручених версій: там взагалі не було військ, крім студентів і гімназистів, котрих кинули туди без боєприпасів та спорядження. Вони хоробро билися і майже всі загинули. Поширювалися чутки про негідну поведінку під час бою командирів, що фактично кинули молодь напризволяще. Був намір провести розслідування та притягти винних до відповідальності. Проте невдовзі відбулася зміна влади, й про Крутянську подію забули.

Перші спогади про бій було написано того ж 1918 р. І.Шарим – студентом університету Св. Володимира. З них стало відомо, що «на Бахмач їхало три сотні козаків спинити похід більшовицької «червоної гвардії» на Київ. Із ними поїхала і наша четверта сотня «Січових стрільців»⁴. Ішлося про три сотні юнаків (юнkerів) 1-ї Київської військової школи ім. Б.Хмельницького та 1-шу сотню Студентського куреня ім. Січових стрільців, який було створено на початку січня 1918 р. До нього вступили студенти Київського університету Св. Володимира, Українського народного університету та учні старших класів 2-ї української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. До куреня записалися більше 200 осіб, котрі пройшли відповідний вишкіл у Костянтинівському військовому училищі на Печерську⁵.

В спогадах І.Шарого промайнула згадка, що рішення про від'їзд на фронт вояки Студентського куреня приймали самостійно. Пізніше про це писав у спогадах інженер С.Довгаль, який був причетний до організації останнього. Він також свідчив, що під Крути виїхала лише його частина: «Половина Студентського куреня від'їхала (дехто каже, що самовільно, без чийогось наказу) на Крути і брала участь у бою під командою сотника Омельченка (29 січня 1918 р.)»⁶.

Інтерес до Крутянської події завжди існував у середовищі української еміграції. Найбільш цінними були спогади учасників бою: курсанта 1-ї Української військової школи М.Михайлика, бійців студентської сотні – студента І.Лоського й гімназиста Л.Лукаsevича⁷. Як і будь-які мемуари, вони мали суб'єктивний характер, до того ж відбивали відгомін згаданих політичних суперечностей. Але з них недвозначно випливало, що головну військову силу під Крутами становили курсанти військової школи. У спогадах зустрічалися розбіжності в описах військової підготовки студентів, кількості та складу українських частин під час бою, окремих його епізодів, навіть погодних умов. Спостерігалася також плутанина у датах. Простежувалося негативне ставлення до командного складу. Згадували про пияцтво офіцерів, розгубленість командування, втечу його з поля бою і т. ін. Також у спогадах усі називали свою військову частину «курінь», хоча насправді це була лише 1-ша сотня Студентського куреня ім. Січових стрільців.

Під враженням колишнього протистояння, що тривало й на еміграції, відомий український історик і політичний діяч Д.Дорошенко дав тенденційну по суті та неправдиву в деталях картину бою у нарисі «Пам'яті тих, що полягли

під Крутами», котрий з'явився 1921 р. в збірнику, присвяченому Січовим стрільцям. У його викладі все виглядало так, ніби, крім студентів, під Крутами не було українських військ. Звеличуючи подвиг молоді, відомий історик не лише звинуватив в усьому провід УНР, а й намалював огидну картину «офіцерської зради»: «Як побачили ті офіцери, що діло погане, гукнули на машиніста, щоб рушав на Київ, і утікли, навіть не попередивши своїх вояків. І ті, хто встиг на ходу догнати поїзд, ті врятувались, а хто – ні, тих заскочили вдесьтеро численніші й сильніші вороги й замордували – не просто вбили, а звірськи замучили. Отсе й була «трагедія під Крутами»⁸.

У створеній пізніше ґрунтовній праці «Історія України. 1917–1923» (т.1: Доба Центральної Ради) Д.Дорошенко подав опис бою, пославшись на працю Б.Монкевича, в якій також не бракувало неточностей. Твердження авторитетного дослідника, що бійці куреня були «напівдті, які ніколи перед тим не тримали зброї в руках, маючи всього по кілька набоїв», до того ж «ганебно кинуті своєю командою»⁹, створили перекручене уявлення про бій під Крутами. Книга Д.Дорошенка, що витримала кілька перевидань, у тому числі в незалежній Україні, досі залишається головним джерелом неправдивої інформації про Крутянську подію.

Фактичні неточності, плутанина в описі бою, у датах (бій датовано 30 січня та ін.) містилися в розділі «Бої за доступи до Києва. Крути» узагальнюючої праці «Історія українського війська» (Львів, 1936). Її також було кілька раз перевидано, останній раз 1992 р. у Львові.

Розуміння феномену Крут в історичному шляху української нації складалося поступово. Адаже значущість тієї чи іншої події можна оцінити лише після значного проміжку часу. Першими дали оцінку бою під Крутами у контексті боротьби України за незалежність колишні старшини армії УНР. Военний історик Б.Монкевич, відомий своїми працями про Запорізький корпус армії УНР, у лавах якого він перебував під час революції, опублікував у 1929 р. нарис «Бій під Крутами». Він перший зробив цілком виважений висновок, що, хоча в стратегічному відношенні цей останній не мав великого значення, у моральному плані його можна вважати «українським Ватерлоо»: «Велике горе викликало незломне бажання боротьби до перемоги. Тіні крутянських героїв кликали до продовження цієї боротьби», – справедливо зауважив автор.

Праця Б.Монкевича цінна і тим, що він спромігся дати неупереджену, виважену оцінку воєнно-політичної ситуації в Україні наприкінці 1917 р., піддав критиці військову політику Центральної Ради. На його думку, провідники Української революції до неї «прийшли з великим державним багажем, але малим державним досвідом». Тому «українська влада більше цікавилася військом не як збройною силою, а лише як сконцентрованою масою людей, яка була добрим ґрунтом до агітаційної праці й насаджування соціалізму». Він також спростував ілюзії щодо українізованих частин російської армії, котрі деякі дослідники і дотепер розглядають ледь не як збройні сили Української держави: «Борячись за «українізацію» армії, вона (УЦР – О.Б.) головно стреміла до одержання, так би сказати, монополію на агітацію серед цієї зібраної маси людей»¹⁰. Тобто Центральна Рада більше розраховувала на політичну підтримку вояків-українців, ніж вважала їх організованою військовою силою, здатною стати на її захист.

Проте при викладі фактичної сторони бою Б.Монкевич також припустився помилки. За його даними, у ньому взяли участь 250 юнкерів військової школи та студентів, 100 вільних козаків і гайдамаків, було трохи кінноти та 3 гармати. Це свідчило, що автор користувався джерелами непевного походження. Адаже нині, відомо, що українських бійців під Крутами налічувалося не менше 500 й у них була лише одна гармата.

Нарис Б.Монкевича започаткував низку праць військових діячів, котрі сформулювали власний оригінальний погляд на Крутянську подію та її роль в історії України. Ідейно близькою до нього є стаття полковника В.Лиманця. Він вказує, що своєю кров'ю українські юнаки під Крутами виправили помилку, що містилася у IV Універсалі, котрому бракувало «імперативних вказівок до творення постійного українського війська». Автор стверджував, що збройна боротьба України за незалежність явила «десятки тисяч лицарів абсурду», які «йшли ніби наперекір здоровому розуму в бій і вмирали з вірою в правдивість свого поступування. Ними керувала державно-стратегічна інтуїція, що мала своїм джерелом Крути»¹¹. При цьому фактична сторона праці В.Лиманця також небезперечна.

Розуміння того, що бій під Крутами й загибель юнаків не були наслідком чиєїсь злої волі, недбалості, прорахунку або зради, а стали лише трагічним епізодом боротьби за незалежність України, прийшло з часом. Найкраще про це написав Є.Маланюк у нарисі «Крути. Народина нового українця». Колишній старшина армії УНР описав подію такою, якою вона була з погляду українського військового діяча, патріота та державника, а саме «оборонним боєм нашого війська при станції Крути 29 січня 1918 р.».

Наведемо розлогу цитату, в якій, на нашу думку, найкраще передано сутність події, що сталася того дня: «Військо наше мало тоді характер імпровізований. В українізованих частинах бувшої імперської армії в силу багатьох причин велась комуністична пропаганда, якої не устереглися і новосформовані національні полки. На загрожений напрямком вислані були найпильніші і, може, єдині боездатні частини: юнаки військової школи ім. Богдана Хмельницького та складений з військових – студентів і гімназистів – т. зв. Студентський курінь, фактично сотня, що перейшла до історії як головний герой Крут.

Старшини, безперечно, бракувало, як й артилерії – була єдина гармата сотника Лощенка, що сам він її обслуговував. Про команду в розумінні оперативному також говорити було б трудно. Керував усім молодий сотник, що дістав з Києва певне стисле завдання, яке він і виконував як тактичну задачу, – перешкодити рухові ворожих військ на лінії Бахмач – Ніжин (а Бахмач уже був залишений), що вела з-над московського кордону до столиці краю. Затримання ж столиці в руках національного уряду мало величезне політичне значення з огляду на пертрактації з посередніми державами в Бересті, що саме тоді провадились. Завдання своє сотник в міру своїх спроможностей виконував так довго, як міг, цебто аж поки втрати не досягли 50% складу... Все ж завдання було виконане, цебто полковника Муравйова з його військом було зупинено, а їх рухи на Київ були опізнені»¹².

Висновок автора продовжує думки його попередників: після Крут українці усвідомили, що незалежність Батьківщини виборюється у жорстокій, кривавій боротьбі. І саме в цьому полягає глибокий символічний зміст цієї непересічної події.

Ще під час похорону загиблих юнаків 19 березня 1918 р. на Аскольдовій могилі хтось із промовців, виголошуючи скорботне слово, порівняв їх подвиг із легендарними 300 спартанцями під Фермопілами. Це порівняння стало невід'ємним атрибутом Крутянського бою. Зокрема А.Крезуб, А.Фіголь, П.Шандрук та інші автори прямо називали Крути «українськими Фермопілами»¹³. Поступово абстрактне порівняння набуло конкретного змісту. Реалії бою почали забуватися. Натомість на перший план виступав міф про 300 студентів, які одні протистояли більшовицькій навалі й майже всі загинули.

Про подвиг під Крутами завжди пам'ятали українці, що жили у вільному світі. Відзначаючи дату проголошення незалежності України, вони згадували також про крутянців. Одним із перших видало брошуру «Свято соборності і Крут» українське товариство «Просвіта» у Загребі в 1919 р. Роковини бою почали відзначати українські організації у Галичині (Польщі), Чехословаччині,

Югославії. В Галичині культ героїв Крут поширився спочатку серед пластової молоді. Згодом ініціатива у вшануванні крутянців перейшла до львівського студентства. 1931 р. його II конференція ухвалила, що «роковини героїського безумства, роковини бою під Крутами стають від сьогодні українським всестудентським святом»¹⁴. Було ухвалено, крім урочистих заходів, проводити у цей день одноденне голодування та збір коштів на допомогу політв'язням.

В 1931–1933 рр. львівський журнал «Студентський шлях» вмістив низку матеріалів про Крути, а у своїй бібліотечці 1932 р. видав 10-тисячним накладом брошуру «Бій під Крутами: (В чотирнадцяті роковини героїського безумства)». Вже наступного року заходи по вшануванню крутянців було проведено у Празі й інших містах Європи. Надалі вони стали невід'ємним атрибутом громадсько-го життя зарубіжних українців, особливо молоді.

«Студентський шлях» став ініціатором збору матеріалів про вшанування героїського чину. Подвиг було увічнено в художніх творах. У 1930-х рр. йому були присвячені «Крутянська пісня» Б.-І. Антонича, «З варягів» Є.Маланюка, «Дума про скривавлену сорочку» О.Лятуринської, інсценізація Ф.Коковського «Крути», поема М.Оверковича «Крути», поезії О.Степановича, Б.Лисянського, В.Янева. С.Гординський написав поему «Сім літ», у розділі якої «Рік 1918» є проникливі рядки про Крути. З'явилися також картини і гравюри українських митців.

Створення культу героїв Крут, романтизація та гіперболізація подвигу в художніх формах уводили від його реального змісту. А те, що його роковини ставали студентським святом, все більше пов'язувало Крутську подію саме із студентами. Чим далі, тим більше поширювався стереотип: «300 спартанців під Фермопілами» – «300 студентів під Крутами».

Багатьом розбіжностям і фальсифікаціям в описі подій були покликані покласти край спогади сотника (пізніше – полковника) армії УНР А.Гончаренка¹⁵, надруковані у збірнику «За державність. Матеріали до історії війська українського»¹⁶. На сьогоднішній день спогади безпосереднього учасника й керівника бою можна вважати найбільш достовірним джерелом відомостей про Крутянську подію. Все, що відбулося 29 січня між станціями Пліски та Крути, він описав як воєнну операцію, сухою мовою військового рапорту і супроводив схемою бою. А.Гончаренко пояснив цілий ряд суперечливих моментів: хто саме командував боєм, чому перед його початком двоє старших командирів залишили позицію, скільки насправді налічувалося українського війська, які були його втрати й багато інших.

Гончаренко стверджував, що саме його головнокомандувач українських військ Ю.Капкан 5 січня призначив керівником оборони Бахмача. Він також керував і боєм під Крутами. З української сторони участь у ньому взяли близько 500 вояків: чотири сотні 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького, студентська сотня (115–130 чол.) та 20 старшин. За його свідченням, інші підрозділи, в тому числі Вільне козацтво, участі у бою не брали. Бойові втрати серед курсантів школи становили 250 чол., студентської сотні – одна чота (до 30 осіб), а також 10 старшин¹⁷.

Він також прояснив ситуацію щодо «втєчі» з поля бою офіцерів П.Богаєвського і Ф.Тимченка. За його версією, що ці старшини представляли воєнно-адміністративну владу Чернігівської губернії й не мали в своєму підпорядкуванні військ. Ще перед початком бою вони від'їхали до Ніжина, сподіваючись порозумітися з українізованим полком ім. Т.Шевченка та привести останній на допомогу. Але розпропагований більшовиками полк оголосив про нейтралітет і погрожував виступити проти українського війська. Таким чином, було спростоване звинувачення, що багато років кидало тінь на командування бою під Крутами. А.Гончаренко свідчив також, що вояки відступили організовано, забравши вбитих та поранених, при від'їзді зруйнували за собою залізничну колію.

Полон і загибель однієї чоти Студентського куреня він пояснював складними обставинами бою.

Але й у спогадах А.Гончаренка залишилися нез'ясовані моменти. Він обійшов мовчанкою факт, відомий із спогадів студентів та курсантів. Останні стверджували, що з чотирьох сотень слухачів військової школи, котрі більше місяця перебували на позиціях, не отримуючи підкріплення, майже без постачання боєприпасами й харчами, три сотні самовільно кинули фронт і приїхали до Києва просити допомоги. Тримати оборону навколо Бахмача залишилася лише одна сотня. Оскільки резервів в українській владі не було, за кілька днів курсанти разом із 1-ю сотнею Студентського куреня повернулися назад та взяли участь у Крутянському бою¹⁸.

Інтерес до цієї події посилюється під час Другої світової війни, що було пов'язано з боротьбою ОУН–УПА за незалежність України. А після її закінчення поширився всюди, де проживали українці, – в Європі й Америці. В масовій свідомості зарубіжних українців, особливо молоді, історія збройної боротьби часів Української революції набувала все більш далекого від реалій вигляду. Адже свідків і сучасників тих подій майже не залишилося у живих.

Не тільки засоби масової інформації, а й історики перекручено трактували Крутянську подію. З'явилися згадки, що Студентський курінь був формацією, яка належала до Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців під командою Є.Коновальця, і саме він відправив студентів на фронт.

Ще більше посилена плутанина навколо Крути поява ювілейної праці С.Збаразького, що вийшла друком у Мюнхені (1958) та Нью-Йорку (1959) до 40-річчя події. Некритичне ставлення упорядника до відбору матеріалів призвело до появи у книзі двох різних версій створення Студентського куреня, неточностей в описі бою, озброєнні його учасників і т. ін. Стверджувалося, що під Крути відправився Студентський курінь у складі 300 чол. під команду сотника Омельченка, тоді як три сотні юнкерів повернулися до Києва¹⁹. У статті «Крути» в 3-му томі «Енциклопедії українознавства» (Нью-Йорк, 1959) ішлося про участь у бою однієї сотні юнаків військової школи ім. Б.Хмельницького й цілого Студентського куреня, разом близько 600 вояків. Омельченко був названий командиром останнього.

За відновлення історичної справедливості виступили колишні вояки армії УНР, котрі вважали, що, неправдиво згадуючи про Крути, «ми тим самим понижуємо або просто перекреслюємо збройну боротьбу нашої молоді армії»²⁰. 1972 р. в США було видано збірник «Крутянська подія», упорядник якого, полковник армії УНР В.Зарицький зібрав свідчення учасників бою та військових діячів часів Української революції. Про причини фальсифікацій один з авторів збірки, підполковник М.Битинський писав: «Сумної пам'яті легенда про студентський бій під Крутами виникла ще за часів Української Центральної Ради, створена ворогами її для зниження довір'я й поваги до українського уряду, і від того часу росте і шириться подекуди ще й досі та видумана і неправдива й шкідлива версія без огляду на те, що вже багато разів була спростована у нашій фаховій літературі»²¹.

Автори збірки виявили та спростували найбільш поширені стереотипи щодо фальсифікації Крутянського бою. Представлені ними матеріали аргументовано доводили, що оборона Бахмацького залізничного вузла була покладена на юнкерів військової школи ім. Б. Хмельницького, що сил явно було недостатньо і на допомогу їм прибула одна сотня Студентського куреня. Головний тягар бою винесли курсанти, серед котрих було найбільше втрат. Тому «тих великих героїських кривавих жертв під Крутами ніяк не можна відносити за рахунок одних тільки студентів». У студентській сотні не було «напівдітей». Більшість її складу мала військову підготовку й навіть встигла повоювати на фронтах Першої світової війни.

Упорядник ретельно та критично поставився до матеріалів і документів, вміщених у збірнику. В примітці до спогадів А.Гончаренка він зробив досить суттєве уточнення. До числа загальних втрат українського війська у бою під Крутами (250 юнкерів, 10 старшин, 30 студентів) входять убиті, поранені й пропали безвісти²². Тобто термін «втрати» є ширшим, кількість загиблих була значно меншою, але мало хто з дослідників звертає увагу на це уточнення.

Оцінка події давалася в статті генерала В.Филоновича, який завершив її закликком не шукати у Крутянському бою «зради», «малодушності» або «втечі», заперечуючи тим самим подвиг крутян, раз та назавжди визнати, що «всі разом – юнаки, студенти і старшини виявили подиву гідний героїзм²³». Матеріали брошури й досі становлять значний інтерес для істориків та широкого загалу читачів. Тому 2001 р. брошура була перевидана в Україні, її окремі матеріали друкувалися у виданнях, про які буде згадано нижче.

В радянській історичній літературі 1920–1930-х рр. про бій під Крутами згадували лише як про бойовий епізод у боротьбі з «українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією». Наведемо свідчення авторів досліджень, котрі за радянських часів вважалися класикою. В фундаментальній праці «Записки о гражданской войне» В.Антонов-Овсієнко – «командувач військ по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії», безпосередній учасник подій – зазначав, що Полтаву було зайнято майже без бою, наскоком захоплено Гребінку, лише під Крутами відбувся серйозний бій із відбірним військом під проводом самого Петлюри²⁴.

Воєнний дослідник М.Какурін, що спеціалізувався на історії громадянської війни, у відомій праці «Как сражалась революция» писав, що 1-ша Мінська революційна армія «28 січня зав'язала бій за станцію Крути і 30 січня оволоділа цією станцією. Таким чином, дорога на Київ була відкрита. Однак у подальшому значною перепорою на шляхах до Києва стало руйнування залізничного полотна і мостів, проведене відступаючими гайдамаками»²⁵. Як бачимо, обидва автори – у минулому високопоставлені військові діячі – звертали увагу на запеклий характер бою під Крутами, де революційні більшовицькі загони, мабуть, уперше отримали серйозну відсіч із боку українського війська.

Таку ж оцінку характеру бою дають українські радянські історики І.Дубинський та Г.Шевчук: «Запеклі бої точилися біля станції Гребінка, а також між Бахмачем і Ніжином, де відбірними військами «самостійників» керував сам Петлюра. Особливо велику завзятість виявили під Крутами добровольці з числа реакційного студентства. Чимало цих оскаженілих «самостійників» з куренів «вільного козацтва» полягли під ударами харківських, московських, петроградських і гомельських червоногвардійців»²⁶. Як бачимо, в їхньому викладі присутні заявлені стереотипи радянської історіографії, оскільки загальновідомо, що під Крутами не було ні С.Петлюри, ні «відбірних військ», ні «харківських червоногвардійців». Що ж до розправи над «реакційним студентством», то автори обійшли цей епізод мовчанкою.

Лаконічно, проте з перекрученням фактів підвела підсумки офіційної трактовки події стаття «Крути» в енциклопедії «Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні». У ній йшлося, що 15–17 січня 1918 р. (ст. ст.) радянські загони, котрі рухалися на допомогу учасникам Київського січневого збройного повстання, розгромили війська Центральної Ради²⁷. З цієї інформації виходило, що вони йшли на допомогу повстанню ще до того, як останнє почалося. Зрозуміло, що про участь у бою студентів та гімназистів, а також розстріл полонених радянські автори не згадували.

Інтерес до Крутянської події відродився після здобуття Україною незалежності. Відомості про неї було взято з літератури, виданої в діаспорі. Некритично поставившись до цих джерел, вітчизняні дослідники перенесли до своїх

праць притаманні їм міфи й стереотипи. Найбільш поширеним було твердження, що у бою під Крутами брали участь лише 300 студентів та гімназистів Студентського куреня і майже всі вони загинули. Цієї неточності не уникнули навіть відомі вчені.

Про «подвиг декількох сот київських студентів та гімназистів, які 16 січня неподалік від станції Крути вступили в нерівний бій з переважаючими силами ворога й героїські загинули за українську ідею», згадував В.Верстюк у колективній праці «Історія України: нове бачення» і повторив у монографії «Українська Центральна Рада»²⁸. Те ж саме писав В.Сідак у монографії «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.»²⁹

З діаспорної літератури взяв неперевірені факти автор праці «Армія УНР» В.Голубко. Він приписав С.Петлюрі командування операціями на бахмацькому напрямі, а також виступ перед курсантами та студентами при відправленні їх на фронт. За його версією, кількість українських військ становила 600 осіб, з котрих 300 були студентами³⁰. Подібного характеру неточності потрапили й до шкільного підручника для 10 класу, автором якого є відомий дослідник Української революції Ф.Турченко. Він згадував про «нашвидкуруч зібраний загін під командуванням сотника Омельченка, який складався з 500 студентів, гімназистів-старшокласників і військових курсантів», більшість із котрих загинула³¹. Якщо з тим, що це був загін у 500 вояків ще можна погодитися, то достеменно відомо, що Омельченко командував лише студентською сотнею, а не всіма українськими силами.

Із середини 1990-х рр. почали з'являтися й дослідження, автори яких критично аналізували наявні джерела та літературу. Монографія Я.Тинченка «Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)», створена на дуже посередньому науковому і методологічному рівні, містить багато помилок та плутанини в датах, термінології, трактуванні відомих подій і т. ін. Виданню, автором котрого був молодий недосвідчений дослідник, явно бракувало наукового редактора й об'єктивних рецензентів. Разом із тим чим далі, тим більше стає очевидною позитивна сторона праці Я.Тинченка у плані оцінки обробленого ним величезного фактичного матеріалу. Сам по собі цей фактаж, навіть без належного аналізу та ґрунтовних висновків, свідчить, що це була війна між РСФРР й УНР, а не дружня допомога російських робітників і селян своїм братам у боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією. Й це вже є великою заслугою дослідника.

Бій під Крутами представлено в книзі як один з епізодів цієї війни. Автор писав про нього цілком виважено, без зайвого пафосу, як і належить у науковій праці. В сучасній історичній літературі цей опис бою можна вважати найбільш повним. На думку Я.Тинченка, участь у ньому взяли 420 українських курсантів, студентів та гімназистів, відповідно меншою він визначає й кількість загиблих³². За відсутності посилань на джерела і в умовах невизначеної методики підрахунків учасників бою важко однозначно оцінювати подібні твердження.

Багато цінних фактів, що допомагають відтворити хід війни радянської Росії проти УНР та бою під Крутами, містять документи збірника «Слідча справа М.А.Муравйова» (упорядники В.А. й Л.В.Гриневичі. За свідченнями працівників штабів Червоної армії (колишніх загонів більшовицьких військ), наданими в ході слідства над М.Муравйовим у березні-травні 1918 р., «революційні армії», що вторглися в Україну, характеризувалися відсутністю дисципліни, низьким моральним рівнем і зухвалою поведінкою, поширенням пияцтва, грабувань та дезертирства. Відповідно й боєздатність подібного війська була невисокою. Це пояснює, чому юнкери і студенти протягом кількох годин могли протистояти у кілька разів більшій силі ворога. Щодо Крут, то є згадки про бій та

затримку в просуванні військ через розібрані залізничні колії. Але головне: на жорстоку розправу з полоненими вказували навіть працівники червоних штабів, які з обуренням згадували, що серед розстріляних були 17-річні гімназисти³³.

На те, що у працях про Крутянський бій «нагромаджено багато небилиць і неточностей» звернув увагу С.Литвин у праці «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана». Автор спростував найбільш поширені з них та рішуче виступив проти «студентської версії» (термін С.Литвина) події. Дослідник однозначно стверджував, що С.Петлюра не командував усіма військами на Лівобережжі й жодна з частин, йому підпорядкованих, участі в бою не брала³⁴.

Єдиним із сучасних дослідників, хто заперечує значення бою під Крутами у військовому, політичному, а особливо моральному плані, є В.Солдатенко. За його концепцією Української революції, в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. велася боротьба за владу між Центральною Радою і харківським радянським урядом, який отримував воєнну допомогу від радянської Росії. У ґрунтовному дослідженні «Українська революція» та інших працях автор не критично сприймає сумнівні відомості про Крутянську подію з літератури, виданої в діаспорі, у тій частині, де вони підтверджують його концепцію, й відкидає ті, котрі їй суперечать. Він зводить подію до участі в ній студентів і гімназистів, яких слідом за Д.Дорошенком характеризує як «напівдітей», до того ж зраджених командуванням. В їх загибелі автор прямо звинувачує Центральну Раду. Дослідник відкидає свідчення про запеклий характер бою та велику кількість загиблих з обох сторін. На його думку, ця подія набула в українських виданнях гіпертрофованих оцінок³⁵.

Згадаємо ще дві збірки матеріалів про Крути, котрі мають більше публіцистичний характер. Оpubлікований 1995 р. збірник «Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року» (автор-упорядник київський журналіст І.Ільєнко) був першим у незалежній Україні виданням різноманітних матеріалів про згадану подію. Це були спогади, наукові праці, публіцистика, літературні твори, які представляли різні версії трактування Крутянського бою. Збірник відкривався нарисом, де І.Ільєнко намагався об'єктивно розкрити подію та її історичне значення.

До публіцистики належить і збірник «Героїка трагедії Крут» (упорядники І.Гаврилюк та В.Сергійчук), виданий спільно історико-культурним товариством «Крути» й Центром українознавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка в 2004 р. У ньому представлено різні за характером матеріали, як раніше видані, так і сучасні. Є також нові документи, що розповідають про студентів та гімназистів із Студентського куреня. Відсутність посилань на джерела знижує наукову цінність збірника. В обох виданнях вміщено матеріали із збірки В.Зарицького «Крутянська подія».

Розповсюдження у незалежній Україні об'єктивних відомостей про Крути не зупинило появи нових міфологізованих версій, де примітивним фантазіям нема меж. Перед, звичайно, ведуть засоби масової інформації. Наприклад, у статті Р.Ковалю «Крути січневі», опублікованій у № 1 (239) газети «Незборима нація» за 2006 р., зазначалося: «29 січня далекого 1918 року юнаки-романтики з Києва та інших українських міст перетворили слова 4-го Універсалу про захист Батьківщини на чин. У цей день три сотні юнаків і дівчат стали на шляху озвірилих більшовицьких банд, що сунули по ясир в Україну...». Автор безсоромно перекидає фактичну сторону події, перетворивши 130 київських студентів та гімназистів на 300 юнаків і дівчат із різних міст України, та зовсім не розуміє її справжнього символічного значення.

Прикро констатувати, але міфологізація присутня й у новітньому науково-довідковому виданні «Україна: від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник», опублікованому Інститутом історії України НАНУ у

2005 р. В ньому йдеться про «нерівний бій між переважаючими радянськими частинами і студентським українським куреном, внаслідок якого було взято у полон і розстріляно більшовиками близько 300 українських бійців – студентів та гімназистів»³⁶. У світлі викладеного коментарі вважаємо зайвими.

Дане дослідження показало, що за 90 років Крутянській події було присвячено досить значну літературу. Але історіографія її має обмежений характер, власне наукових досліджень небагато. Переважають спогади, багато пафосної публіцистики. Навколо фактичної сторони та оцінок події нагромадилося багато неправдивого: від наївних фантазій до безсоромної брехні. Й у науковій літературі, а особливо в сучасній публіцистиці значна частина дописувачів висвітлює подію у дусі імпресіонізму, викладаючи не так об'єктивну інформацію, як свої почуття. Пересічні ж громадяни і тоді, й тепер уявляють собі Крути цілком абстрактно – в дусі «300 спартанців під Фермопілами».

Деформація об'єктивного висвітлення бою під Крутами як факту української історії відбувалася, на думку автора, під впливом двох чинників. Перший був пов'язаний із втручанням у справу великої української політики, надмірною політизацією події та її наслідків. Це відбувалося й за часів УНР, і в середовищі української еміграції. Идеологізація всієї української історії радянською історіографією також наклала свій відбиток. В УРСР Крутянську подію замовчували, згадуючи лише бій як епізод боротьби з «буржуазно-націоналістичною контрреволюцією».

В основі другого фактора лежало цілком позитивне явище – поступове утворення в українській діаспорі культу героїв Крут. Із піднесенням символічного значення бою подвиг поступово відходив від реальної події та набував гіперболізованих рис. Сам же бій слугував лише фоном для подвигу й тому втрачав чітко окреслені форми. І сьогодні в уяві більшості українців правда про Крути співіснує поруч із міфом, іноді їх важко відділити.

Висновки, які можна зробити з вищевикладеного, виходять за межі історичної науки. У Крутянській події досі залишається багато нез'ясованого в деталях: не можна з точністю визначити, скільки війська брало участь у бою, яке воно мало озброєння, встановити точне число загиблих та поранених. Не можна також відтворити до подробиць перебіг останнього: командир і рядовий вояк бачили й сприймали його по-різному. Навряд чи можна сподіватися, що коли-небудь будуть віднайдені нові джерела, котрі проллють світло на Крутянську подію. Але і тих, що є, цілком достатньо для її правдивого висвітлення та трактування, а саме як героїчного епізоду боротьби українського народу за незалежність. В Указі Президента України В.Ющенка «Про відзначення 90-ї річниці подвигу героїв Крут» ідеться про те, щоб розглядати дану подію в контексті Української революції 1917–1921 рр. І з цього треба перш за все виходити, коли мова заходить про Крути.

На сьогоднішній день у громадській думці України «подвиг героїв Крут» зведено до загибелі студентської сотні. Всі інші, хто брав участь у бою, до числа героїв не віднесені. Ні сотник А.Гончаренко, що командував боем, ні хоробрий артилерист, «старшина у синьо-жовтому кашкеті» С.Лощенко, ні юнаки 1-ї військової школи ім. Б.Хмельницького, ніхто інший серед крутянських героїв не згадується. Й у цьому є велика історична несправедливість.

Пишучи про «більшовицькі орди», українські історики поки ще не створили об'єктивних характеристик режиму, чие військо принесло в Україну «революцію на своїх багнетах», хоча джерел для цього вистачає. Публіцисти ж, щоб підкреслити «негативний імідж» більшовиків, часто згадують, що полонених під Крутами студентів катували. Відомо про це не від очевидців – таких просто не було. Всі розповідали з чужих слів. Не проводилася і судово-медична експертиза. Взагалі-то муравйовці не катували. Вони одразу вбивали всіх, хто до них

попадав, розстрілювали класово чужих елементів не лише без суду та слідства, а й без вагань. Нагадаємо, що так загинули у Києві в лютому 1918 р. митрополит Володимир (Богоявленський), генерал Я.Гандзюк, члени УЦР О.Зарудний, І.Пугач і ще багато тисяч невинних жертв.

Але саме в цьому й полягала справжня аморальна суть війни, розв'язаної більшовиками. У цивілізованому суспільстві в усі часи розстріл полонених вважався воєнним злочином. У ХХ ст. з'явилися відповідні норми міжнародного права – Женевська конвенція 1907 р. гарантувала життя військовополоненим. Це добре знали командири і бійці революційної армії. Адже більшість із них воювала на фронтах Першої світової війни. Під Крутами був один із перших випадків (може, навіть найперший?), коли норми моралі та права були замінені «революційною доцільністю». Це були перші паростки явищ, котрі згодом трансформувалися в політику «червоного терору», голодомору, масових репресій 1930-х рр. І про це теж не слід забувати, шануючи героїв Крут.

¹ Маланюк Є. Крути. Народина нового українця. – Прага, 1941. – С.9.

² Довідник з історії України. А–Я. – К., 2001. – С.376–377.

³ Нова рада. – 1918. – 16 березня.

⁴ Шарий І. Січовики під Крутами // Народна справа. – 1918. – № 12–13.

⁵ Лоський І. Історія формування студентського куреня і опис перебігу Крутянського бою // Крути: 29 січня 1918 р. – К., 2007. – С.27–28.

⁶ Коротка інформаційна виписка про Студентський курінь зі спогаду полк. С.Довгала // Зарицький В. Крутянська подія. – Чикаго, 1972. – С.41.

⁷ Михайлик М. День 16 січня 1918 р. (ст.ст.) // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №. 2. – С.11–13; Його ж. Виступ Першої Української Військової Школи // Там само. – 1932. – №. 2. – С.18–22; Лоський І. Спогади про події під Крутами // Літ.-наук. вісн. – Львів, 1926. – Кн. 4. – С.309–313; Його ж. Крути. Уривок зі споминів // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 2. – С.2–4; Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. – Нью-Йорк; Бавнд-Брук, 1982. – С.59–73.

⁸ Дорошенко Д. Пам'яті тих, хто полягли під Крутами // Давній Р. Про Січових Стрільців. – Відень, 1921. – С.75–79.

⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 284.

¹⁰ Монкевич Б. Бій під Крутами // Поступ. – 1929. – № 2. – С.59–65.

¹¹ Лиманець В. Крути. Відродження української стратегії // Табор. – 1937. – № 33. – С.11.

¹² Маланюк Є. Крути. Вказ. праця. – С.7–8.

¹³ Крезуб А. «Українські Тернопіли»: В десяту річницю бою під Крутами // Літ.-наук. вісн. – Л., 1928. – Кн.2. – С.105–109; Фіголь А. Бій під Крутами // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч.2. – С.2; Шандрук П. Тернопіли–Крути // Гуртуймося. – 1934. – Ч. 2. – С.1–2.

¹⁴ Цит. за: Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич, 1995. – С.35.

¹⁵ А.Гончаренко (1890–1980 рр.) – сотник армії УНР. Закінчив Чугуївське військово-училище (1912 р.). Воював на фронтах Першої світової війни, капітан російської армії. З 1916 р. – курсовий старшина 2-ї Української школи прапорщиків, у січні 1918 р. – командир куреня 1-ї Української військової школи ім. Б.Хмельницького, на чолі якого брав участь у бою під Крутами.

¹⁶ Гончаренко А. Бій під Крутами: (Спогади) // За державність: Матеріали до іст. війська укр. – Варшава, 1939. – Зб. 9. – С.145–152.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Див. спогади І.Шарого, І.Лоського, М.Михайлика.

¹⁹ Збаразький С. Крути: У 40-річчя Великого Чину, 29 січ. 1918. – Мюнхен, 1958.

²⁰ Битинський М. Про Крутянські фальші // Зарицький В. Вказ. праця. – С.50.

²¹ Там само. – С.51.

²² Там само.

²³ Филонович В. Дещо про подію під Крутами // Зарицький В. Вказ. праця. – С.46.

- ²⁴ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 1. – Москва; Ленинград, 1924.
- ²⁵ Какурин Н.Е. Как сражалась революция. – Том первый. – Москва, 1990. – С.66.
- ²⁶ Дубинский И., Шевчук Г. Червонное казачество. – К., 1967. – С.25.
- ²⁷ Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. – К., 1987. – С.296.
- ²⁸ Історія України: нове бачення. – Т. 2. – К., 1996. – С.35; Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С.235.
- ²⁹ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С.61.
- ³⁰ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. – Л., 1997. – С.166–167.
- ³¹ Турченко Ф.Г. Новітня історія України: Частина перша. 10 клас. – К., 1998. – С.56.
- ³² Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996. – С.175–182.
- ³³ Гриневич В.А., Гриневич Л.В. Слідча справа М.А.Муравйова: Документована історія. – К., 2001. – С.123, 131, 156, 242, 250.
- ³⁴ Литвин С. Суд історії: Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – С.148–151.
- ³⁵ Солдатенко В.Ф. Українська революція. – К., 1999. – С.422–423; Його ж. Політична історія України. – Т.2. – К., 2003. – С.180–181; Його ж. Крути: ще раз про історію, політику та кон'юнктуру // Наукові записки / Збірник. – К., 2005. – Вип.28. – С.87–105.
- ³⁶ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 2005. – С.274.

The article is about enlightening in historical literature and publicism of an event that acquired symbolic meaning in Ukrainian history. The author traces how and why so many untruthful evidences and interpretations arose around it. Modern assessment of battle under Kruty in context of Ukrainian Revolution is given.

В.М.Нікольський*

ОБВИНУВАЧЕННЯ РЕПРЕСОВАНИХ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ «ВЕЛИКОЇ ЧИСТКИ» 1937–1938 рр.

У статті на основі документів Державного галузевого архіву Служби безпеки України узагальнено та проаналізовано дані щодо обвинувачень репресованих в Україні у 1937–1938 рр.

Цього року виповнюється 70 років від початку масових політичних репресій у СРСР. 1937–1938 рр. увійшли в історію як роки масового терору, що пізніше отримав назву «велика чистка». Органи державної безпеки, керуючись рішеннями вищих партійних кіл, уособлених у партійному ареопазі – політбюро ЦК ВКП(б), проводили масштабну чистку країни, в якій нещодавно було прийнято Конституцію «перемоги соціалізму та робітничо-селянської демократії»¹.

Розпочиналася ця вакханалія рішеннями лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б). Наступними реальними кроками на шляху до розгортання небувалої чистки країни стали рішення політбюро від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» й оперативний наказ НКВД СРСР №00447 від 30 липня 1937 р.² Питання початку та розгортання масових репресій розглянуто в попередніх публікаціях автора (див.: Укр. іст. журн. – 2001. – №2; 2005. – №2; 2006. – №3 та ін.)³.

* Нікольський Володимир Миколайович – д-р іст. наук, професор, заст. декана історичного факультету з наукової роботи Донецького національного університету.